

У ГЛИБ ВІКІВ

УДК 902 (477.51)

Олексій Дудко

КЕРАМІКА СЕРЕДИНИ XIII СТОЛІТТЯ З РОЗКОПОК У НОВГОРОДІ-СІВЕРСЬКОМУ

У статті розглянуто давньоруську кераміку середини XIII століття з розкопок у Новгороді-Сіверському. Проаналізовано технологічні особливості формування вінець та їх орнаментацию. Описано новий тип вінець, що раніше не виявлявся.

Ключові слова: кераміка, вінець, давньоруський, орнаментация.

Керамічні матеріали є наймасовішою знахідкою на давньоруських пам'ятках і основним датуючим матеріалом культурного шару. Проте, як зазначав П. Толочко¹, самі вони є не дуже добре датованими. Особливо це стосується матеріалів першої половини XIII ст.

У першій узагальнюючій роботі, присвяченій давньоруській кераміці, М. Кучера за типологією вінець помістив кераміку першої половини XIII ст. в один тип з матеріалами кінця XI – XII ст.² П. Толочко, проаналізувавши археологічні матеріали Києва, виділив чотири типи вінець, з яких четвертий також відніс до досить широкого хронологічного проміжку XII – XIII ст.³

На матеріалах розкопок давньоруських пам'яток Новгорода-Сіверського та його околиць І. Сарачев спробував застосувати нову методику дослідження кераміки, що полягає у врахуванні не лише морфологічних ознак вінець, але й технологічних особливостей формування останніх. Він виділив шість загальних їх типів, що у свою чергу поділяються на підтипи. Згідно з його першою публікацією, до першої половини XIII ст. належить VI тип, що з'являється в XI ст. і побутує протягом XII і XIII ст. У ньому виділяються різні підтипи, які, як припускав автор, можуть різнитися хронологічно⁴. У пізнішій своїй роботі І. Сарачев побудував свою нову класифікацію на основі відмінностей технологічних прийомів кінцевого формування вінець. Він виділив 21 їх тип, вісім з яких мають підтипи. З них 12 побутують у першій половині XIII ст.⁵, тип 9 з'являється ще наприкінці XI ст., типи 11 – 14 – у першій половині – середині XII ст. У другій половині XII ст. з'являються типи 15 – 18, наприкінці XII ст. – типи 19 – 20, і лише у першій половині XIII ст. – тип 21⁶.

Датування кераміки в усіх розглянутих працях базувалося переважно на датуванні шару, з якого вона походила. На підставі цього будувалася хронологія змін

1. Толочко П. П. Гончарное дело // Новое в археологии Киева. К.: Наукова думка, 1981. С. 298.

2. Кучера М. П. Керамика // Археология Украинской ССР : в 3 т. К.: Наукова думка, 1986. Т. 3. С. 449.

3. Толочко П. П. Гончарное дело // Новое в археологии Киева. К.: Наукова думка, 1981. С. 298-301.

4. Сарачев И. Г. Некоторые тенденции хронологического изменения технологии формовки венчика древнерусских горшков из раскопок г. Новгород-Северского и его окрестностей // Архитектурні та археологічні старожитності Чернігівщини. Чернігів: Сіверянська думка, 1992. С. 61-62.

5. Сарачев И. Г. Типология венчиков древнерусских горшков Днепровского Левобережья // Григорьев А. В. Северская земля в VIII – начале XI века по археологическим данным. Тула : Гриф и К°, 2000. С. 227 - 232.

6. Там само. С. 235.

морфологічних ознак вінець. Датування шару відбувалося за знахідками, що мають чітко визначені дати⁷. Такий метод має певні недоліки, оскільки шар, що містив кераміку разом із датованими знахідками, міг утворюватися протягом тривалого часу. У такому випадку ідеальним було б комплексне дослідження матеріалів з шарів, що утворилися одночасно в результаті, наприклад, пожежі, яку можна пов'язати з тими чи іншими подіями, зафіксованими в літописах.

За таких умов певний інтерес представляють матеріали з дослідженої у 2003 р. археологічною експедицією Охоронної археологічної служби Інституту археології НАН України монументальної споруди на території Спасо-Преображенського монастиря у Новгороді-Сіверському. Її особливість полягає у тому, що вона загинула під час пожежі і пізніше не відновлювалася⁸. Як зазначали О. Черненко та А. Казаков, «сліди нищівної пожежі, рештки загиблих жінок та дітей, характер знайденого матеріалу — все це свідчить про те, що досліджена споруда буда зруйнована внаслідок катастрофічних подій. Маловірогідно, що подібна трагедія могла статися під час одного з міжусобних зіткнень»⁹. Автори вважають очевидним те припущення, що споруда буда спалена під час штурму Новгород-Сіверського монголами у 1239 р.¹⁰. На думку О. Черненко, «інвентар поховання дозволяє датувати його часом не раніше межі XII – XIII ст.»¹¹.

Для дослідження були відібрані фрагменти вінець кружальних посудин, що походили виключно з горілого шару, який міг утворитися тільки в момент загибелі будівлі. У результаті ці фрагменти містили сліди пожежі. Це зумовлено тим, що, як вказувалося вище, споруда після своєї загибелі в пожежі не була повністю зруйнована ще тривалий час. На можливість цього вказує знахідка кахлі з позначеною на ній датою «1649», виявленої між зруйнованими будівельними блоками¹². Загалом було відібрано та проаналізовано 33 фрагменти вінець. Враховуючи те, що всі вони мають сліди пожежі, яка могла змінити їх первісне забарвлення, кольорова гама керамічних виробів не визначалася.

За способом формування краю вінець їх можна поділити на чотири типи. До першого слід віднести фрагменти, які формувалися шляхом зрізання надлишкової глиняної маси до середини, утворюючи наплив за формою від масивного валика до тоненького «дзьоба» чи навіть ледь помітного виступу. За ознакою остаточного формування цього типу виділяється три підтипи. Вінця першого підтипу після загорання надлишкової глини до середини переважно загладжувалися, утворюючи масивний валик із внутрішньої сторони (рис. 1, 1, 2). Для другого підтипу було характерним додаткове підрівнювання краю вінця різцем після його формування. При цьому внутрішній наплив глини стає меншим і має вже вигляд козирка різної товщини (3–5). У третього підтипу додаткове підрізання надлишкової глиняної маси призводить до формування зсередини невеличкого виступу, інколи ледь помітного (6–13). Два останні підтипи містять сліди додаткового зрізання глини, які проявляються у гранях, залишених різцем. У цьому підтипі інколи стики між гранями не заглажені і утворюють гострі ребра. Цей тип вінець має аналогії серед першого типу I періоду кераміки другої половини — кінця XIII ст., виділеного Л. Виногородською¹³.

Другий тип відрізняється від першого тим, що формування вінця відбувалося

7 Толочко П. П. Гончарное дело // Новое в археологии Киева. К.: Наукова думка, 1981. С. 301.

8 Черненко О. С., Казаков А. Л., Кедун І. С. Археологічні дослідження в Новгород-Сіверському в 2003 р. // Археологічні відкриття в Україні 2002-2003 рр. Київ: Шлях, 2004. С. 341-342.

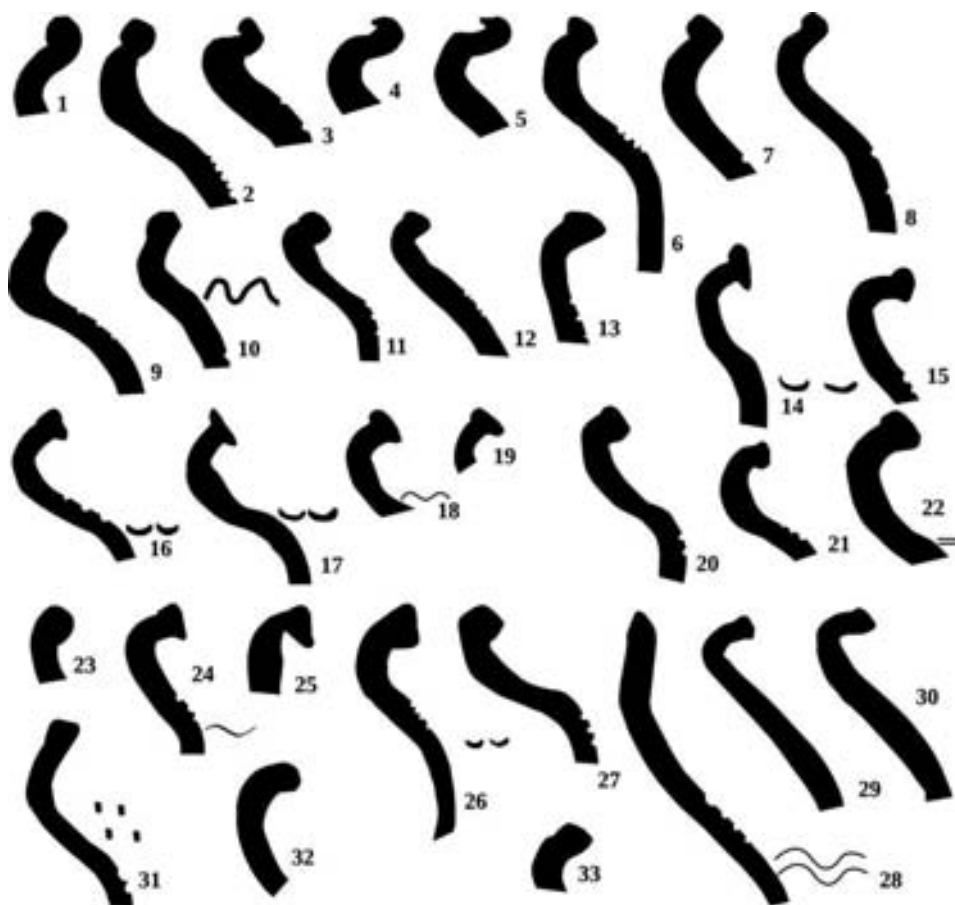
9 Черненко О., Казаков А. Дослідження давньоруської монументальної споруди в Новгороді-Сіверському // *Ruthenica*: 36. Наук. пр. Т. 4. К.: НАН України, 2005. С. 20.

10 Там само.

11 Черненко О. С. Жіночі прикраси з розкопок «княжого терему» в Новгород-Сіверському // Сумська старовина. 2011. № XXXIII-XXXIV. С. 21.

12 Черненко О., Казаков А. Дослідження давньоруської монументальної споруди в Новгороді-Сіверському // *Ruthenica*: 36. Наук. пр. Т. 4. К.: НАН України, 2005. С. 20.

13 Виногородська Л. І. До питання про хронологію середньовічної кераміки з Новгород-Сіверського // Археологія. 1988. № 61. С. 51.

в один етап шляхом зрізання його краю зверху з переміщенням надлишкової глиняної маси як назовні, так і до середини. При такому способі обробки утворюється тонкий козирок або більш масивний наплив з обох сторін вінця (14–22). Більшість фрагментів цього типу, як і другий та третій підтипи першого, мають чітко виражені грані, залишені різцем. Лише незначна частина має сліди подальшого загладжування.

Спосіб формування вінця шляхом зрізання назовні з формуванням напливу з зовнішнього боку є характерним для третього типу (23–27). Лише один фрагмент цього типу (23) має добре заглажений валик. Решта ж має сліди подальшої обробки його різцем, в результаті чого сформувалися плоскі грані. Внутрішній край інколи містив сліди додаткового вирівнювання різцем, про що можна судити з випадкового відбирання глини з самого стовбура вінця. Це добре помітно на фрагментах 24 і 25.

В усіх розглянутих вище типах вінця трапляються фрагменти, які мають більш чи менш потовщену шийку, що не є характерним для періоду Київської Русі, а з'являється уже за наступної епохи. Проте деякі (5, 16, 18) містять сліди підрізання потовщення шийки вінця з внутрішньої сторони, що, ймовірно, свідчить про те, що ця риса лише почала зароджуватися.

До четвертого типу належать вінця, по яких не можна прослідкувати спосіб їх формування. Їх характерною особливістю є відсутність надлишкових глиняних мас, утворених при формуванні краю вінця як з внутрішньої, так і з зовнішньої сторони (28–33). Навпаки, більшість їх містить ознаки ретельної обробки різцем, що особливо чітко помітно на фрагментах 29, 30, 31, 33, де прослідковуються сліди різця, що залишили поглиблення на самому тулубі вінця. Всі фрагменти мають сліди подальшого загладжування гострих ребер, що утворилися між гранями, залишеними різцем, а фрагмент 32 заглажений до повного заокруглення. Ще один фрагмент вінця (28) має сліди підрізання під кутом до його краю, що утворюють клиноподібну форму.

Серед розглянутих вище типів кераміки наймасовішим є перший, частка якого становить понад 39 %. Разом з другим типом, який відповідно посідає і друге місце за масовістю, вони становлять дві третини всього проаналізованого матеріалу. Третій тип, найменший за кількістю, відповідає типу 21, виділеного І. Сарачевим, який також відзначав його незначну частку в колекціях¹⁴. Четвертий же тип серед кераміки домонгольського часу з Новгород-Сіверського ще не виділявся. Деякі фрагменти, особливо 31, нагадують за формою кераміку, що зустрічається в Новгород-Сіверському в шарах XIV ст. в невеликій кількості¹⁵, відрізняючись лише відсутністю рифлення і орнаментациєю.

Понад дві третини фрагментів кераміки є орнаментованими. Серед них переважає лінійний орнамент, нанесений на сиру глину на плічки або тулуб 20 фрагментів. Лише в одному випадку тонькі лінії нанесено, ймовірно, на підсохлу глину. У трьох варіантах лінійний орнамент комбіновано з хвилею, яка також у двох випадках наносилася вже по підсохлій глині, у двох — з горизонтальними нігтьовими вдавленнями, а в одному — зі вдавленнями квадратною в перетині паличкою, розташованими в два ряди у шаховому порядку. Лише один фрагмент орнаментовано хвилею, нанесеною по підсохлій глині. Два фрагменти мають орнамент у вигляді горизонтальних нігтьових вдавлень по плічку. Перший тип кераміки орнаментований переважно лініями, і лише один фрагмент має комбінацію хвилі і ліній. Орнаментациа хвилею характерна для всіх чотирьох типів, нігтьові вдавлення зустрічаються тільки у другому та третьому типах, а вдавлення квадратною у перетині паличкою зустрічаються тільки на одному фрагменті, що належить до четвертого типу.

У цілому розглянуті матеріали містять ознаки, характерні як для ранішого періоду (побутували в XII ст.), так і для післямонгольської доби (були розповсюджені у другій половині XIII — XIV ст.). Це свідчить про поступовість зміни традицій у технології виготовлення кераміки і відсутність різких змін, що могли бути викликаними монгольською навалою. Поряд зі старими традиціями з'являються нові, які, поступово витісняючи старі і певний час співіснуючи з ними, стають виразними ознаками кераміки наступних століть.

References

Chernenko, O. (2011). Zhinochi prykrasy z rozkopok «kniashoho teremu» v Novhorod-Siverskomu. *Sumska starovyna*, XXXIII-XXXIV, pp. 19 – 26.

Chernenko, O., Kazakov, A. (2005). Doslidzhennia davnorusskoi monumentalnoi sporudy v Novhorodi-Siverskomu. *Ruthenica: Zb. Nauk. pr.* Kyiv, Ukraine: NAN Ukrainy, Vol. 4, pp. 7 – 21.

Chernenko, O., Kazakov, A., Kedun, I. (2004). Arkheolohichni doslidzhennia v Novhorod-Siverskomu v 2003 r. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 2002-2003 rr.* Kyiv, Ukraine: Shliakh, pp. 341 – 342.

Kuchera, M. (1986). Keramika Arkheologiiia Ukrainskoi SSR: v 3 t. Kyiv, Ukraine: Naukova dumka, Vol. 3, pp. 446 – 455.

Sarachev, I. (1992). Nekotorye tendentsii khronologicheskogo izmeneniia tekhnologii formovki venchika drevnerusskikh gorshkov iz raskopok g. Novgorod-Severskogo i ego okrestnostei. *Arkhitekturni ta arkheolohichni starozhytnosti Chernihivshchyny*. Chernihiv, Ukraine: Siverianska dumka, pp. 58 – 62.

Sarachev, I. (2000). Tipologia venchikov drevnerusskikh gorshkov Dneprovskogo Levoberezhia. *Grigoriev A. Severskaia zemlia v VIII – nachale XI veka po arkheologicheskim dannym*. Tula, Russia: Grif i K°, pp. 225 – 236.

14 Сарачев И. Г. Типология венчиков древнерусских горшков Днепровского Левобережья // Григорьев А. В. Северская земля в VIII – начале XI века по археологическим данным. Тула : Гриф и К°, 2000. С. 235.

15 Виноградская Л. И. Некоторые типы керамики Чернигово-Северской земли второй половины XIII-XV в. // Проблемы археологии Южной Руси : Материалы историко-археологического семинара «Чернигов и его округа в IX–XIII вв.». К. : Наукова думка, 1990. С. 98.

Tolochko, P. (1981). Goncharnoe delo. *Novoe v arkheologii Kievа*. Kyiv, Ukraine: Naukova dumka, pp. 284-301.

Vynohrodska, L. (1988). Do pytannia pro khronolohiiu serednovichnoi keramiky z Novhoroda-Siverskoho. *Arkheolohiia*, 61, pp. 47 – 57.

Vinogrodskaiа, L. (1990). Nekotorye tipy keramiki Chernigovo-Severskoi zemli vtoroi poloviny XIII – XV v. *Problemy arkheologii Yuzhnoi Rusi : Materialy istoriko-arkheologicheskogo seminarа «Chernigov i ego okruga v IX-XIII vv.»*. Kyiv, Ukraine: Naukova dumka, pp. 96 – 99.

Дудко Олексій Сергійович – військовослужбовець Збройних сил України (Чернігів, вул. Рокоссовського, 16/116, Україна), e-mail: aldudko@gmail.com

Dudko Oleksii Serhiiovych – serviceman of the Ukrainian army (Chernihiv, Rokossovskoho st., 16/116, Ukraine), e-mail: aldudko@gmail.com

POTTERY OF THE MIDDLE OF THE XIII CENTURY FROM EXCAVATION IN NOVHOROD-SIVERSKI

Old Rus pottery of the middle of the XIII century from excavation in Novhorod-Siverski is studied in the paper, technological peculiarities of rims' formation and pottery ornamentation are analysed. A new type of rims is described, which has not been distinguished before.

Key words: rim, pottery, Old Rus, ornamentation.

Дата подання: 7 серпня 2019 р.

